

بررسی تطبیقی فلزکاری اشکانی و ساسانی (مطالعه موردی ظروف فلزی)

علی محمودی عالمی^۱، لیلا پارسا^۲

^۱ استادیار گروه هنر، دانشگاه غیرانتفاعی مارلیک، نوشهر، مازندران، ایران (نویسنده مسئول)

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه تاریخ هنر ایران باستان، دانشگاه غیرانتفاعی مارلیک، نوشهر، مازندران، ایران.

چکیده

دوره اشکانی و ساسانی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخ فرهنگ و تمدن ایران از نظر ترویج هنرهای گوناگون است. در این دو دوره به دلیل وسعت شاهنشاهی که بر گستره وسیعی از جهان قدیم فرمانروایی می‌کردند، شاهد تنوع فرهنگی و اقلیمی و هنرهای رایج هستیم. یکی از این هنرها که به اوج شکوفایی خود رسیده بود، هنر فلزکاری است. ظروف فلزی در دو دوره پادشاهی اشکانی (۲۵۰ قبل از میلاد تا ۲۲۴ میلادی) و ساسانی (۲۲۴ تا ۶۵۱ م.) موضوع مورد مطالعه این پژوهش است. هدف از این پژوهش بررسی تطبیقی نقشمایه‌های ظروف فلزی اشکانی و ساسانی است و پرسشی که مطرح می‌شود این است که: «ظروف فلزی دوره اشکانی و ساسانی از چه لحاظی با یکدیگر قابل تطبیق هستند؟» و در طرح فرضیه چنین بیان می‌شود که: «ظروف فلزی دوره اشکانی و ساسانی از لحاظ طرح، نقش، جنس، نحوه پرداخت، مضامین و چگونگی اجرای نقوش با یکدیگر قابل تطبیق می‌باشند». این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تطبیقی-تاریخی به مقایسه آثار فلزی در دوره اشکانی و ساسانی پرداخته و جمع‌آوری اطلاعات و منابع به صورت اسنادی (کتابخانه‌ای) است و با ارائه تطبیقی نقشمایه‌های فلزکاری اشکانی و ساسانی و مطالعه بر روی ظروف فلزی (سه نمونه از هر دوره) از لحاظ طرح، نقش، جنس، نحوه پرداخت، مضامین و چگونگی اجرای نقوش با یکدیگر پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: بررسی تطبیقی، نقشمایه، هنر فلزکاری، ظروف فلزی، اشکانی، ساسانی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

از هفت هزار سال پیش در ایران که بشر فلز را شناخت و به ذوب و کاربرد فلزات پی برد، هرچند در تاریخ ایران به هنر به-ویژه هنر فلزکاری توجه زیادی نشده و چهره‌های بسیاری از هنرمندان به‌خصوص فلزکاران به‌فراموشی سپرده شده‌اند، اما شاهکارهایی از این هنر اصیل به‌جای مانده که نشان‌دهنده سخت‌کوشی و اندیشمندی هنرمندان در آفرینش هنرهای ارزنده ایرانی خصوصاً فلزکاری که در این میان جایگاه ویژه‌ای است. هنر فلزکاری یکی از قدیمی‌ترین و زیباترین هنرهای ایرانیان است و در این میان به نقشمایه‌های انسانی، حیوانی، گیاهی و ... فراوان پرداخته‌اند. ظروف فلزی عصر اشکانی با شیوه تلفیقی ساخته شده؛ به‌گونه‌ای که شکل جام‌ها و ساغر‌ها از ریتون‌های هخامنشی تقلید شده، اما تزیینات آنها به‌شیوه یونانی بوده و با عناصر هنر اشکانی کامل شده است. لازم به‌ذکر است که هنر اشکانی علاوه‌بر عصر ساسانی بر هنر هند و بیزانس نیز تأثیر مستقیم داشته و توسط آنها ادامه یافت. ساخت ظروف زرین و سیمین در فلزکاری دوره ساسانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و پیشرفت زیادی در آن صورت گرفته است. ظروف فلزی از نظر شکل، شیوه و نقش قابل‌بررسی است. شیوه اجرا به‌صورت چکش‌کاری^۱، ریخته‌گری^۲، طلاکوب^۳ و آستر دادن ظروف نقره با ورق طلائی است. بررسی تطبیقی در هنر به روشن شدن زوایای پنهان در آثار هنری کمک شایانی می‌نماید. با بررسی تطبیقی ظروف فلزکاری دوره اشکانی و ساسانی بر دستیابی به نقاط اشتراک و افتراق نقوش، نقشمایه‌ها و ... می‌توان دست یافت. در این پژوهش به بررسی تطبیقی نقشمایه‌های فلزکاری اشکانی و ساسانی در ظروف فلزی از لحاظ طرح، نقش، جنس، نحوه پرداخت، مضامین و چگونگی اجرای نقوش با یکدیگر پرداخته شده است.

هدف اصلی از پژوهش حاضر بررسی تطبیقی نقشمایه‌های فلزکاری اشکانی و ساسانی بوده و مهم‌ترین پرسشی که این پژوهش در پی پاسخ به آن برمی‌آید، عبارت است از اینکه: «ظروف فلزی دوره اشکانی و ساسانی از چه لحاظی با یکدیگر قابل تطبیق هستند؟» و فرضیه پژوهش بر این اساس عبارت است از: «ظروف فلزی دوره اشکانی و ساسانی از لحاظ طرح، نقش، جنس، نحوه پرداخت، مضامین و چگونگی اجرای نقوش با یکدیگر قابل تطبیق می‌باشند». این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی-تطبیقی به مقایسه آثار فلزی در دوره اشکانی و ساسانی پرداخته و جمع‌آوری اطلاعات و منابع به‌صورت کتابخانه‌ای و نمونه‌های آثار موزه‌های موجود است و با ارائه تطبیقی تصاویر برخی از آثار فلزکاری به بررسی تطبیقی نقشمایه‌های فلزکاری اشکانی و ساسانی از لحاظ طرح، نقش، جنس، نحوه پرداخت، مضامین و چگونگی اجرای نقوش با یکدیگر پرداخته شده که مطالعه بر روی تعدادی از ظروف فلزی صورت گرفته است. در این مقاله سه نمونه از ظروف فلزی به‌صورت تصادفی هر دوره از این آثار آورده می‌شود.

۲. پیشینه‌ی پژوهش

در زمینه فلزکاری پژوهش‌ها و تحقیق‌های بسیاری صورت پذیرفته؛ اما به موردی که کم‌تر در این زمینه توجه شده، بررسی تطبیقی فلزکاری اشکانی و ساسانی است که در این پژوهش به آن پرداخته خواهد شد. در ادامه به بررسی تعدادی از این موارد می‌پردازیم:

- تفضلی، عباسعلی (۱۳۶۰). «بررسی نقوش ظرف‌های فلزی ایران از قبل از اسلام تا دوره صفویه»؛ که در این مقاله نقوش تزیینی ظروف فلزی از دوره هخامنشیان تا دوره صفوی به‌صورت جداگانه بررسی شده است.

^۱ چکش‌کاری: روش شکل دادن ظروف با ضربه زدن به‌وسیله چکش بر ورقه‌های فلزی را چکش‌کاری می‌نامند.

^۲ ریخته‌گری: روش ساخت ظروف با استفاده از ذوب کردن فلزات و ریختن آن در قالب را ریخته‌گری می‌گویند.

^۳ طلاکوب: کوبیدن ورق یا مفتول طلا و نقره بر روی بدنه‌های فلزی از جنس دیگر را طلاکوب می‌گویند.

- گانتر، آن. سی. و جت، پل (۱۳۸۳). *فلزکاری ایران در دوران هخامنشی، اشکانی، ساسانی*. ترجمه شهرام حیدرآبادیان. نویسندگان این کتاب با بررسی مطالعاتی که بر نقوش آثار دو مجموعه ساکلر و فریر انجام داده‌اند، همچنین بر اساس تحقیقات فلزشناسی و فعالیت‌های آزمایشگاهی اطلاعاتی از دیدگاه تاریخ و فنون تزئینی به کاررفته بر آثار فلزکاری ایران (از دوره هخامنشی تا دوره ساسانی) عرضه می‌نمایند.
- پوپ، آرتور اپهام، و اکرم، فیلیس (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز)*. ترجمه نجف دریابندری و دیگران، در این کتاب به فلزکاری دوره اشکانی و ساسانی به همراه نمونه‌های تصویری پرداخته شده است.
- مقدسیان، بصیر (۱۳۸۹). «*بررسی فلزکاری در عصر هخامنشی و اشکانی*». مقاله حاضر می‌کوشد تا در ابتدا نمونه‌هایی از صنعت فلزکاری و صنایع مرتبط را با رویکرد متد ساخت و کاوش فنی و مهندسی آنها بیان کند و سپس در حد توان به بررسی‌های علمی این صنایع و شبیه‌سازی روش‌های آنان در عصر حاضر بپردازد.
- مهرآفرین، رضا، و زارعی، مهسا (۱۳۹۰). «*پژوهشی در تاریخ و هنر دوره اشکانی*». این مقاله به تاریخ هنر در عصر اشکانی نگاهی کوتاه افکنده (بررسی علل و چگونگی بنیان سلسله اشکانی) و وسعت و هنر در این دوران در نهایت در بخشی از این مقاله به هنر فلزکاری دوره اشکانیان پرداخته است.
- کریمیان، حسن، و خان مرادی، مژگان (۱۳۹۰). «*هنر فلزکاری در ایران در انتقال از ساسانیان به دوره اسلامی با استناد به شواهد باستان‌شناسی*» و هدف این مقاله بررسی میزان و چگونگی تغییرات احتمالی در دوره‌های مذکور (ویژگی‌های برجسته فرهنگی-هنری فلزکاری ایران و انتقال آن از دوره ساسانی به سده‌های اولیه اسلامی است).
- مرادبان شیرازی، پروانه (۱۳۹۲). «*بررسی نقوش حیوانی در فلزکاری ساسانی با تأکید بر ظروف*». این پژوهش از نوع بنیادی، تاریخی-توصیفی بوده و جامعه آماری آن تعدادی از ظروف دوره ساسانی موجود در موزه‌ها اعم از بشقاب‌ها، کاسه‌ها، جام‌ها، ریتون‌ها، تنگ‌ها و ... مزین به این نقوش است. نتایج کلی حاکی از آن است که نقوش در هنر فلزکاری ساسانی تنها جنبه تزئینی ندارند؛ بلکه نماینده معانی و مفاهیم فرهنگی هستند که هنر را به‌عنوان زبان خود برگزیده است تا از طریق نمادها، آموزه‌های عالی خود را گسترش دهد.
- ایمان‌پور، محمدتقی، و یحیی، علی، و جهان، زهرا (۱۳۹۴). «*بازتاب هنر و اندیشه ساسانیان در هنر عهد آل‌بویه: هنر معماری و فلزکاری*». در این پژوهش با استفاده از رویکرد تاریخی و روش تحلیلی-توصیفی به بازتاب هنر دوره ساسانی در هنر معماری و فلزکاری عهد آل‌بویه پرداخته شده و میزان و زمینه‌های تأثیرپذیری آن از هنر و اندیشه باستانی ایران تعیین گردید.
- مبینی، مهتاب، و شفیع، آزاده (۱۳۹۴). *نقش گیاهان اساطیری و مقدس در هنر ساسانی (با تأکید بر نقوش برجسته و فلزکاری)*، در این پژوهش که به‌روش توصیفی-تحلیلی و شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای تنظیم شده، یافته‌ها بیانگر این است که استفاده از نقوش گیاهان اساطیری و مقدس در هنر ساسانی علاوه بر جنبه تزئینی، کاربرد نمادین و اعتقادی داشته و ریشه در باورهای مذهبی آن دوره دارد؛ نمادهایی که بیانگر شگون و برکت، باروری، خیرخواهی، جاودانگی و همچنین دوام سلطنت و قدرت بوده‌اند.
- محمدی‌نیا، مینو (۱۳۹۵). *نگاهی به نقشمایه‌های ظروف زرینه و سیمینه دوره ساسانی*. این کتاب به‌صورت موردی نقوش ظروف سیمین و زرین دوره ساسانی را بررسی و نقشمایه‌های آن را معرفی می‌کند.
- اخوان اندم، ندا (۱۳۹۶). *بررسی ظروف فلزی ساسانی از دیدگاه نمادشناسانه*. در این کتاب ظروف فلزی دوره ساسانی بررسی و نقوش آنها با رویکرد نمادشناسی بررسی شده‌اند.

۳. بررسی پیشینه هنر فلزکاری در ایران

صنایع دستی ایران به خصوص هنر فلزکاری که مورد گفتگوی ماست، تجلیگاه سنن، آداب و رسوم قوم ایرانی است. فلزکاری شامل معانی استخراج فلز، ذوب فلز، ریخته‌گری و آهنگری است. هنر فلزکاری که از ادوار کهن به‌علت وجود کان‌های بسیار غنی و پربار فلز در ایران زمین پیوسته با زندگی مردم ایران شریک و دمساز بوده است. برای مثال ایرانیان به‌علت سهولت دسترسی به معادن کان‌های مسی اولین تولیدکننده، مصرف‌کننده و صادرکننده لوازم مسی در دنیای پیش از تاریخ بوده‌اند (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۱). استفاده از فلز در خاور میانه و خاور نزدیک به چند هزار سال می‌رسد. بر اساس مدارک موجود مس اولین فلزی بود که در فلزکاری مورد استفاده قرار گرفت (لک‌پور، ۱۳۷۵: ۱). در دوره مس ساکنان بومی مس را بدون آنکه ذوب کنند، چکش کاری می‌کردند و برای ساختن آلات مانند درفش و سنجاق مورد استفاده قرار می‌دادند. اما از ۳۰۰۰ سال ق.م. از مس ذوب‌شده در ساختن اشیاء بهره بردند و در وسایلی مانند تیر، خنجر، کج‌بیل و ظروف استفاده کردند (احسانی، ۱۳۸۲: ۳). کهن‌ترین اشیاء بدست‌آمده از مس، اشیایی هستند که با روش چکش کاری ساخته شده‌اند. قدیمی‌ترین نمونه شیء مسی در ایران بین هزاره هفتم تا ششم ق.م. از تپه علی‌کش (دوره علی‌کش) تپه سیلک (دوره اول) و زاغه (دوره چشمه‌علی) بدست آمده است (لک‌پور، ۱۳۷۵: ۱).

پس از کشف ذوب مس و فلزات، فلزکاران توانستند با افزودن قلع به مس آلیاژ سختی بدست آورند و به‌دنبال آن عصر مفرغ آغاز شد (همان: ۳). برای اولین بار سومری‌ها در بین‌النهرین در حدود ۳۵۰۰ ق.م. مفرغ را شناختند و مورد استفاده قرار دادند. به‌دلیل نرم بودن مس این فلز نتوانست در ساخت بعضی از اشیاء فلزی مناسب افتد، در نتیجه بشر آن دوران به فکر ترکیب دو فلز مس و قلع که خود به‌تنهایی نرم؛ ولی از ترکیب آن دو مفرغ که فلزی سخت است، افتد (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۲). پس از گذشت دوره‌های سنگ، مس، مفرغ در هزاره دوم ق.م. عصر آهن شروع شد (همان: ۱۱). استفاده از آهن از هزاره اول میلادی، وضع اقتصادی و اجتماعی این عصر را دگرگون کرد. اصولاً کشف آهن که فلزی مقاوم‌تر از مفرغ و مس بود، طلوع‌های بود برای تحول فرهنگ و تمدن بشری و طلوع تمدنی ۴۰۰۰ ساله که تا زمان ما با تحولات گوناگون ادامه یافت (همان: ۲۳). طلا فلزی است که مانند مس و نقره به‌صورت خالص هم در طبیعت یافت می‌شود، ولی هنوز مشخص نیست که بشر اولیه اول طلا را شناخت یا مس را. بشر از ۴۰۰۰ سال ق.م. پس از کشف طلا با کاربرد نقره آشنا بوده است. نقره مانند طلا و مس در طبیعت به‌صورت خالص موجود است. آثار کشف‌شده در تپه‌های سیلک کاشان متعلق به هزاره چهارم ق.م. یادآور این نکته است که مردم این ناحیه از ایران با کاربرد این فلز و پالایش و ساخت اشیاء سیمین آشنایی کافی داشته‌اند (همان: ۱۳-۱۲).

۴. اشکانیان

یکی از ادوار مهم تاریخ ایران دوران حکومت پارتیان است (نغمچی کازرونی، ۱۳۸۹: ۲۱۱). ارشک سرسلسله اشکانیان ۲۱۱-۲۱۳ ق.م. وی قیام خود را بر علیه سلوکیان از سال ۲۱۳ ق.م. آغاز کرد و در سال ۲۱۱ ق.م. سلسله پارت را در شمال شرقی ایران پایه‌ریزی کرد که بعداً جانشینانش رفته‌رفته قلمرو او را گسترش دادند (همان: ۲۳۱). در باب وجه تسمیه اشکانیان بعضی بر این عقیده‌اند که محل اقامت خانواده در آساک بوده و این اسم از اسم محل مزبور آمده، آساک را با قوچان حالیه تطبیق می‌کنند (پیرنیا، ۱۳۸۹: ۱۱۱). حدود دولت اشکانی از طرف غرب رود فرات و از سمت شرق پنجاب و سند، از طرف جنوب خلیج پارس و دریای عمان و اقیانوس هند، از سمت شمال کوه‌های هیمالیا و رود سیحون و دریای خزر و قفقازیه می‌رسید (همان: ۱۳۱).

۴-۱. هنر فلزکاری اشکانی

یکی از مراحل انقلاب فناوری بشر استفاده از فلزات است و یکی از بحث‌های مهم باستان‌شناسی ایران در دوران تاریخی پس از عصر آهن بررسی دستاوردهای هنری و تکنیکی صنایع فلزی است. علی‌رغم کمبود شدید داده‌های فلزی و به‌ویژه در دوران اشکانی، مجموع آثار فلزی این دوران را می‌توان در چند گروه مطالعه کرد: جنگ‌افزارها از قبیل شمشیر، خنجر، پیکان؛

آثار فلزی تدفینی مانند گوشواره‌ها، دستبندها، سنجاق‌ها، انگشتر؛ ظروف فلزی سیمین و زرین از قبیل بشقاب‌ها، سینی‌ها و ساغر‌ها؛ مجسمه‌های فلزی مانند مجسمه‌های کشف‌شده از شمی، پالمیر و بالاخره سکه‌ها (محمدی‌فر، ۱۳۸۷: ۲۱۳). آثار فلزی این دوره تاریخی بخش مهمی از ایران را تشکیل می‌دهد. در این دوران هنر فلزکاری با تغییرات نه‌چندان زیاد ادامه یافت. با وجود اینکه در دوره سلوکی، هنر یونانی آشکارا در ایران نفوذ کرد و تأثیرات چندی بر آن گذاشت، اما با بررسی آثار باقیمانده از دوران اشکانی می‌توان به این نتیجه رسید که هنر فلزکاری در این دوره بیشتر به هنر هخامنشی نزدیک است تا هنر یونانی (گانتر و جت، ۱۳۸۳: ۱۱۳).

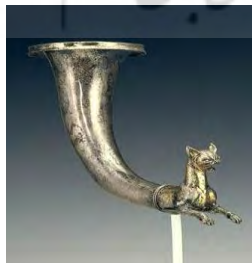
از آثار باقیمانده هنر فلزکاری دوران پارتی می‌توان به کاسه‌های نقره‌ای، ریتون‌های شیپوری‌شکل، ظروف سیمین و زرین و ... اشاره کرد. کاسه‌ای با طرح شبکه‌مانند (تصویر ۱) جنس این پیاله از نقره و همه سطح آن با طلا و سنگ‌های قیمتی منبت‌کاری شده است؛ منبت‌هایی که همگی تابع نظم و ترتیب هستند. به‌طور کلی این کاسه ۱۶ گل در اطراف و یک گل در وسط دارد که در تعداد گلبرگ‌هایشان با هم اختلاف دارند و از گونه‌های مختلفی هستند؛ رز، داوودی، شیپوری و ... در قسمت میانی این گل‌ها سنگ‌های قرمز عقیق درخشانی قرار گرفته‌اند که باعث زیبایی دوچندان این ظرف شده‌اند. این کاسه به‌صورت دایره‌ای است که قطر آن ۲۱ و ارتفاعش سه سانتیمتر می‌باشد و بسیار باظرافت و هنرمندانه ساخته شده است.

تصویر ۱: کاسه‌ای با طرح شبکه‌مانند، جنس: نقره و طلا، قدمت: سده نخست پیش از میلاد، محل کنونی: موزه پاول گتی؛

(www.getty.edu/museum)

ریتون‌ها از ظروف دیگر فلزی هستند که آنها را می‌توان یکی از شاخص‌های هنر اشکانی دانست. تکوک‌ها یا ریتون‌ها جام‌هایی به‌شکل شیپوراند که در انتها به شمایی حیوانی منتهی می‌شوند و یا کاملاً به‌شکل یک حیوان ساخته می‌شوند. تاریخچه تکوک‌ها در ایران به سه هزار سال قبل برمی‌گردد. در یکی از جنگ‌های یونان و ایران باستان، پس از آنکه یونانیان به پیروزی رسیدند، تکوک‌های بسیاری را با خود به‌عنوان غنیمت به یونان بردند. پس از کمی، ساخت ظروف تکوک به تقلید در یونان باستان نیز رواج یافت و به‌نام ریتون در میان مردم شناخته شد. در این تکوک سیمین (تصویر ۲) بیش از همه نیش‌های عیان‌شده، گوش‌های به عقب رفته و حالت بدن سیاهگوش که گویی در حال پرش است، توجه انسان را به خود جلب می‌کند. تکوک سیاهگوش پیش‌رو از نقره ساخته شده و حاشیه‌های آن با طلا تزیین شده است. ارتفاع آن در حدود ۲۱ و عرضش در حدود ۱۱ سانتیمتر می‌باشد. امروزه تکوک سیاهگوش اشکانی در موزه جی پل گتی، لس‌آنجلس نگهداری می‌شود.

تصویر ۲: تکوک سیاهگوش اشکانی، جنس: نقره پوشیده از طلا، ارتفاع: ۲۱ سانتیمتر، عرض: ۱۱ سانتیمتر، قطر: ۱۲ سانتیمتر،

محل ساخت: ایران، شمال غربی، محل نگهداری: موزه جی پل گتی، لس‌آنجلس؛ (www.getty.edu/museum.org)

تصویر ۳: بشقاب با قوچی در وسط آن، جنس: نقره، قطر: ۲۳۴۱ سانتیمتر، قدمت: سده سوم م، منطقه جغرافیایی: قره چای، محل کنونی: موزه آرمیتاژ؛ (www.hermitagemuseum.org)

۵. ساسانیان

دوران ساسانی که دوره فرمانروایی و حکومت ساسانیان به پادشاهی اردشیر شاهزاده ساسانی (۲۲۴ تا ۶۵۱ م.) و قلمرو امپراتوری دوره ساسانی بر منطقه‌ای وسیع که از فرات و عراق و ایران امروزی می‌گذشت و تا آسیای میانه تا افغانستان گسترش می‌یافت، فرمانروایی داشت (فریه، ۱۳۷۴: ۶۱). پادشاهان امپراتوری بزرگ ساسانی خود را از دودمان پارس و از نژاد شاهان هخامنشی می‌دانستند. شاهنشاهی ساسانی در طول زندگی خود سراسر فلات ایران را در دست داشتند که از شرق به هند و در غرب تا مرزهای سوریه امروزی و در شمال شرق به دریاچه آرال و در شمال غرب به گرجستان امروزی تسلط داشتند و پایتخت ساسانیان شهر تیسفون واقع شده در شهر بغداد امروزی بوده است.

۵-۱. فلزکاری ساسانی

در هنرهای فرعی هنروران ساسانی صنعت فلزکاری را به اوج کمال رساندند و نمونه‌های بسیاری از سینی‌ها و ظروف برجسته‌کاری با نقش‌های متنوع که از آن زمان حتی در روسیه جنوبی بدست آمده، نمایانگر مهارت فنی بی‌سابقه ایشان است (مرزبان، ۱۳۷۳: ۳۱). ساخت و تولید ادوات فلزی در دوران ساسانی رشد قابل توجهی داشته است. از میان آنها ساخت اشیاء سیمین مخصوصاً بشقاب‌های درباری چکش‌کاری‌شده، ریخته‌گری‌شده و آستردار چشمگیر بوده است. علاوه بر بشقاب، کاسه، پیاله، تنگ، گلدان، مجسمه جانوران، سرهای جانوران و پرندگان و سایر لوازم تزئینی را نیز از نقره می‌ساختند و گهگاه تمام ظرف یا نقوش برجسته آن را زرانود می‌کردند. نقش روی بشقاب‌ها معمولاً شاه را در حال شکار، میهمانی و شرکت در مجلس بزم نشان می‌دهد (احسانی، ۱۳۸۶: ۱۱۱). آثار هنری دوره ساسانیان به مقدار کافی و قابل توجهی به دست ما رسیده است. مصنوعات زیادی از فلزات گرانبها مخصوصاً ظروف مسطح و یا بشقاب‌ها که در روی آنها تصاویر پادشاهان در شکار و بزم‌ها دیده می‌شود (دیاکونف، ۱۳۴۶: ۳۸۴). در این دوره نقره از فلزاتی بود که به‌طور گسترده‌ای مورد استفاده قرار گرفت. از این فلز جهت ساختن اشیاء، ظروف و ضرب سکه استفاده می‌کردند، علاوه بر نقره، طلا و مفرغ و فلزات دیگر نیز در این دوران استفاده می‌شد، اما معروف‌ترین و مهم‌ترین آثار فلزی که از دوره ساسانی باقی مانده، ظروف نقره‌ای هستند که تعدادی از آنها زرانود شده‌اند و بسیاری از آنها منقش به تصاویر و نقوش جالب توجهی هستند (توحیدی، ۱۳۸۶: ۴۴).

آثار هنری سیمین و گاهی زرین این دوره که تا کنون کشف شده، مهارت و سلیقه خاص هنرمندان این عصر را نمایان می‌کند. مضمون تصویری بیشتر بشقاب‌های نقره این زمان که در حقیقت شبیه به جام‌های لب‌تخت شراب هستند، صحنه‌های شکار، تاجگذاری شاهان، مراسم تشریفات مذهبی، گل‌ها و پرندگان، مجالس ضیافت و خنیاگران و رامشگران و همچنین مراسم اعطای منصب را شامل می‌گردد (احسانی، ۱۳۹۱: ۱۰۳). همگان برآنند که هنر دوره ساسانی از ادوار هنری شکوفای ایران است که گرچه هم‌سنگ دستاوردهای هنری هخامنشی نیست؛ ولی اهمیتی درخور دارد. فلزکاری به تراز والایی از هنروری و مهارت رسید. مهم‌ترین مضامین تزئینی فلزکاری صحنه‌های شکار شاهان ساسانی است. جام طلایی و میناکاری‌شده دوره خسرو اول (۹۷۴-۹۶۱ م.) معروف به «جام سلیمان» و محفوظ در کتابخانه ملی پاریس (تصویر شماره ۱) شاید از زیباترین آثار فلزکاری دوره ساسانی باشد که معروف است هارون الرشید آن را به‌عنوان هدیه برای شارلمانی فرستاده است (گیرشمن، ۱۳۵۰: ۱۰۸-۱۰۴).

تصویر ۴: جام جم یا جام خسرو معروف به «تاس سلیمان»، (سده اول میلادی)، کتابخانه ملی پاریس موزه ببلیوتک ناسیونال؛ (گیرشمن، ۱۳۵۰: ۵۰۹)

مهم‌ترین آثار فلزی که از دوره ساسانی باقی مانده، ظروف نقره‌ای هستند که شماری از آنان زرانود شده‌اند. برخی از این ظروف نقره‌ای دارای خط‌نوشته هستند که بیان‌کننده نام صاحب ظرف و مشخصه وزن آن است (لک‌پور، ۱۳۷۵: ۱۰). به‌طور کلی ظروف نقره ساسانی در فرم‌ها و اشکال مختلفی ساخته شده که رایج‌ترین آنها عبارتند از: بشقاب‌ها، کاسه‌ها، ریتون‌ها، سینی‌ها و تنگ‌ها (توحیدی، ۱۳۸۶: ۴۴).

بشقاب‌ها: نقوش روی اکثر بشقاب‌های ساسانی ترسیم صحنه‌های شکار است. ساسانیان باور داشتند سلطنت ایشان مشیت الهی و جنبه الهی مسئولیت شاه از آن جهت بود که سلطنت، ودیعه خداوند و شاهنشاه، نایب خدا در زمین است. اینکه این قدرت آسمانی در وجود شخص شاه باقی است، از پیروزی او در شکار معلوم می‌شده و به این سبب تصویر کردن شکار شاهانه موضوعی مناسب برای کار هنرمندان در زمینه‌های گوناگون بوده است (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۷). در (تصویر ۵) شاه ساسانی در حال شکار قوچ می‌باشد. طرح بشقاب برای درباریان نشانه دلاوری و شکست‌ناپذیری شاهان ساسانی بوده است. این قبیل آثار برای هدیه دادن به پادشاهان کشورهای همسایه کاربرد داشته است. پادشاه در بشقاب دارای تاج و سر بند و همچنین گوی با پشتیبان مخصوص می‌باشد که هاله‌ای در اطراف سر او با مهره یا منجوق تزیین شده است. گمان می‌رود پادشاه در طرح بشقاب، پیروز یا قباد یکم باشد.

تصویر ۵: بشقاب سیمین زرانود با تزیین مینای سیاه. خسرو اول (۹۷۴-۹۴۱ م.) در حال شکار قوچ، قرن پنجم میلادی. موزه متروپولیتن. نیویورک، قطر ۵۵ سانتیمتر؛ (www.metmuseum.org)

کاسه‌ها، ریتون‌ها، تنگ‌ها: انواع مختلف کاسه از این دوره، در موزه‌های مختلف جهان باقی مانده است. برخی از این کاسه‌ها از نوع کاسه‌های شیاردار و پایه‌دار می‌باشند. برخی کاسه‌ها، جزء کاسه‌های بیضی‌شکل یا کشکولی می‌باشند. کاسه‌های با لبه‌های کنگره‌دار نیز در این دوره به چشم می‌خورد، همچنین تعدادی کاسه گرد و نیم‌کره‌ای در میان آثار باقیمانده از این دوران قابل مشاهده می‌باشد. کاسه‌های بیضی‌شکل (تصویر ۶) گروه بزرگی از ظروف فلزی ساسانی را تشکیل می‌دهند (گانتز و جت، ۱۳۸۳: ۴۷).

تصویر ۶: کاسه بیضی شکل سیمین زراندود ساسانی با اسلیمی نقش تاک سراسری، پرندگان و حیوانات. قرن ۷-۱ میلادی. موزه متروپولیتن. مجموعه فلچر؛ (www.metmuseum.org)

ریتون‌ها ظروفی هستند که مانند لیوان برای آشامیدن مایعات از آنها استفاده می‌شد و به شکل مجسمه حیوان و یا انتهای آنها به شکل نیم‌تنه حیوان ساخته می‌شد. ساختن اینگونه ظروف از زمان‌های پیشین مرسوم بوده و نمونه‌های زیبایی از آن به شکل بزکوهی، قوچ و ... همراه با نقوش متداول این دوره در دست است (لک‌پور، ۱۳۷۵: ۱۱). در میان مجموعه گالری آرتور ساکلر یک نمونه کمیاب از ریتون ساسانی وجود دارد (گانتر و جت، ۱۳۸۳: ۴۴). ریتون شیپوری شکل با قسمت قدامی حیوان-مانند (تصویر ۷) یکی از چندین نمونه ظروف با پیشینه ایرانی است که متعاقباً و مکرراً در دوره ساسانی دیده می‌شود. مشخصه‌های فنی و سبک به کار رفته در این ریتون، از قبیل کاربرد طلاکاری نقطه‌ای و طرح سرتاسر هاشورخورده که نمایانگر پوست حیوانات است، از جمله ویژگی‌های ظروف نقره ساسانی است (همان: ۹۴).

تصویر ۷: ریتون شیپوری شکل نقره زراندود. تکنیک: برجسته‌کاری از داخل، کنده‌کاری، سوزن‌کاری و طلاکاری. طول ۵۹۵۳ و ارتفاع ۱۹۵۹ و عرض ۱۳۵۱ و قطر دهانه ۱۳ سانتیمتر. قرن چهارم میلادی. کلکسیون آرتور ساکلر. واشنگتن دی سی؛ (www.asia.si.edu)

تنگ‌ها از نظر شکل بسیار متنوع هستند و اکثر آنها زراندود شده‌اند. به‌طور مثال تنگ‌هایی با بدنه گلابی شکل، دهانه دارای آبریز منقارمانند، دسته بلند با تزیین بالای دسته، پایه بلند حلقوی و یا قیفی شکل. همچنین تنگ‌هایی بدون دسته و پایه که دهانه آن ساده و بدون آبریز است و بر آنها نقوش متنوعی مانند حیوانات ترکیبی، زنان رقصنده، سایر نقوش مرسوم در دوره ساسانی ترسیم شده است (تصویر ۸)، (لک‌پور، ۱۳۷۵: ۱۱).

تصویر ۸: تنگ نقره زراندود ساسانی با نقش زنان رامشگر (آناهیتا) و کبوتر. قرن ۷-۱ میلادی. هدیه خانم و آقای سی داگلاس دیلون. موزه متروپولیتن. نیویورک؛ (www.hermitagemuseum.org)

تحلیل و بررسی

میزان آثار مکشوفه از دوران اشکانی بسیار کم تر از ساسانی و در نتیجه محدوده مطالعاتی کم تری نسبت به دوران ساسانی وجود دارد؛ با این وجود به نظر می رسد، بیشتر آثار مکشوفه از این دوره تکوکها باشند. بیشتر نقشمایه های ظروف دوره اشکانی را گیاهی و هندسی و حیوانی در برمی گیرند. حال آنکه بیشتر آثار بدست آمده از دوران ساسانی بشقاب های مدور با موضوعات گوناگون می باشد که بیشتر این موضوعات را شکار شاهی در بردارند. جنس برخی ظروف فلزی دوره ساسانی از مفرغ (برنز) است؛ اما تاکنون ظرفی از جنس مفرغ در بین ظروف اشکانی نبوده یا حداقل در بین کارهای مورد مطالعه یافت نشده است. جنس اکثر ظروف دو دوره نقره زراندود و در برخی موارد به همراه تزییناتی از جنس شیشه و یا سنگ های قیمتی هستند. نقشمایه های مورد استفاده در هر دو دوره عبارتند از: نقشمایه های گیاهی؛ حیوانی؛ هندسی؛ انسانی.

جدول ۱: مضامین و نقشمایه های فلز کاری اشکانی و ساسانی

نقش طرح	تصویر نقش		جنس	مضامین (موضوع)	اجرای نقش	نحوه پرداخت
	دوره اشکانی	دوره ساسانی				
هندسی			نقره و طلا	----	نقوش هندسی	نقره کوبی و میناکاری
حیوانی			نقره و طلا	نقوش حیوان با موضوع اساطیری	فرم جام (تکوک یا ریتون)	طلاکوبی
انسانی و حیوانی			نقره و طلا	صحنه شکار و نمایش حیوان	سینی و بشقاب	نقوش برجسته، طلاکوبی و نقره کوبی

نتیجه گیری

در زمان اشکانی و ساسانیان به دلیل رونق اقتصادی، گسترش تجارت و توجه پادشاهان به هنرها و از جمله اشیاء تجملاتی هنر فلزکاری به اوج و شکوفایی خود رسید و فراتر از مرزهای امپراتوری رفت. فلزکاران اشکانی و ساسانی با استفاده از فلزاتی چون نقره و طلا اشیاء و ظروف زیبایی را می ساختند و با نقوش و تصاویر جالب توجهی تزیین می کردند. ظرف نقره اشکانی و ساسانی از روی نمونه های رومی و بیزانسی و تا حد کم تری از روی نمونه های اولیه آسیای شرقی یا مرکزی الگوبرداری شده اند و اغلب ظروف نقره های ساسانی با موضوعات انسانی که مفاهیم سیاسی یا مذهبی دارند، تزیین گشته اند. بر روی این ظروف نقش ها و صحنه های گوناگونی تصویر می شده است. همچنین هنرمند فلزگر در به تصویر در آوردن صحنه های گوناگون از تصویر حیوانات مختلفی استفاده می کرده است. تصویر کردن حیوانات توسط هنرمندان برای بیان مفهومی به نظاره گر اثر بوده، چراکه بیشتر این ظروف به دستور درباریان ساخته می شدند و به عنوان پیشکش و یا به عنوان کالای تبلیغاتی به سایر سرزمین ها ارسال می شده اند.

منابع

۱. احسانی، محمدتقی (۱۳۸۲). هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران. چاپ دوم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. احسانی، محمدتقی (۱۳۸۶). هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران. چاپ سوم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۳. احسانی، محمدتقی (۱۳۹۱). هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران. چاپ چهارم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. پیرنیا، حسن (۱۳۸۹). تاریخ ایران قبل از اسلام. چاپ اول. تهران: انتشارات پارمیس.
۵. پوپ، آرتور ایهام، و اکرم، فیلیس (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران. ترجمه: نجف دریابندری و دیگران. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. توحیدی، فائق (۱۳۸۶). مبانی هنرهای: فلزکاری، نگارگری، سفالگری، بافته‌ها و منسوجات، معماری، خط و کتابت. تهران: نشر سمیرا.
۷. دیاکونف، م. م. (۱۳۴۶). تاریخ ایران باستان. ترجمه: روحی ارباب. تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۸. فریه، آر. دبلیو. (۱۳۷۴). هنرهای ایران. ترجمه: پرویز مرزبان. چاپ اول. تهران: انتشارات: فروزان روز.
۹. گانتر، آن، سی.، و جت، پل (۱۳۸۳). فلزکاری ایران در دوران هخامنشی، اشکانی، ساسانی. ترجمه: شهرام حیدرآبادیان. تهران: انتشارات گنجینه هنر.
۱۰. گیرشمن، رومن (۱۳۵۰). هنر ایران در دوران پارت و ساسانی. ترجمه: بهرام فره‌وشی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۱. لک‌پور، سیمین (۱۳۷۵). سفیدروی. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
۱۲. محمدی‌فر، یعقوب (۱۳۸۷). باستان‌شناسی و هنر اشکانی. چاپ اول. تهران: سازمان طالع و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۱۳. مرزبان، پرویز (۱۳۷۳). خلاصه تاریخ هنر. چاپ سوم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۴. نغماچی کازرونی، جمشید (۱۳۸۹). ایران زمین. چاپ اول. تهران: مؤسسه انتشارات بنفشه.

منابع اینترنتی

۱. www.getty.edu/museum
۲. www.hermitagemuseum.org
۳. www.metmuseum.org
۴. www.asia.si.edu

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی